

ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

КОРНЄВ Андрій Юрійович

УДК 94 (477) «16»: 801.81 (043.3)

**ПОСТАТІ НАРОДНИХ ВАТАЖКІВ ДОБИ
ХМЕЛЬНИЧЧИНИ У СЕМІОТИЧНОМУ
ПРОСТОРІ УКРАЇНСЬКОЇ ПІСЕННОЇ ЕПІКИ**

17.00.01 – теорія та історія культури

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Харків – 2005

313(4ук)0-3

Дисертацією є рукопис.

00762236 (Q)

Робота виконана у Харківському
містечтв Міністерства освіти і науки

008

Науковий керівник: доктор мистецтвознавства, професор
Богуславський Всеволод Михайлович
Харківська державна академія
дизайну і мистецтв,
професор кафедри історії і теорії

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Удод Олександр Андрійович
Інститут історії України НАН України,
провідний науковий співробітник

кандидат історичних наук, доцент
Задунайський Вадим Васильович
Донецький національний університет,
доцент кафедри історії України

Провідна установа: Київський національний університет
ім. Т. Г. Шевченка, кафедра філософії,
м. Київ

Захист відбудеться "16" червня 2005 р. о 15 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.807.01 Харківської державної академії культури за адресою: 61003, м. Харків, Бурсацький спуск, 4, Мала зала.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківської державної академії культури (61003, м. Харків, Бурсацький спуск, 4).

Автореферат розісланий "14" травня 2005 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Лошков Ю. І.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Пісенний фольклор в цілому і героїчний епос українського народу, зокрема, протягом кількох століть відігравав важливу роль у процесах етнічної самоідентифікації, а згодом у формуванні української нації. Ці процеси мали спільні ознаки з розвитком європейської фольклористики та рухом “будителів” у слов’янських народів східної Європи. Справжнє захоплення національним фольклором у XIX ст., особливо героїчним епосом, пояснюється високим пафосом боротьби за волю й незалежність, що була закладена в його основі. Беручи до уваги загальноєвропейський контекст, слід зауважити, що в Україні пісенний епос завжди був важливою культурною національною домінантою. По-перше, це пояснюється складним і довготривалим процесом боротьби українців за незалежність і державність, отже актуальність героїчного епосу, його надихаючий приклад, не згасали навіть протягом XX ст. По-друге, тільки в Україні, завдяки наявності активного середовища – селянства, необхідного для постійного функціонування фольклору, збереглася жива традиція кобзарства. Невипадково кобзарство було фізично знищене в той час, коли радянський репресивний апарат розпочав геноцид проти українського села.

На початок XX ст., дослідники-аматори, визначні вчені і діячі національної культури, зробили чимало для фіксації й збереження фольклорної спадщини. Протягом другої половини XIX ст., переважно у межах Російської імперії, виходили численні публікації щодо “малоросійського” фольклору, окремі збірки з текстами українських народних пісень. Для позначення пізньої української епічної традиції виник термін “думи”, що став загальноприйнятим в академічній науці. Захоплення всім українським стало настільки всеосяжним, що імперська російська влада вдалася до заборонних дій стосовно української мови та культури. Однак і поліцейські заходи не припинили активний процес збирання та публікації пам’яток українського фольклору.

Нарешті, коли процес накопичування вже переходив у стадію осмислення і наукового вивчення, на розвиток української фольклористики негативно вплинули світові історичні події. Спочатку перша світова війна, яка посилила російські шовіністичні настрої, потім більшовицька революція, військова експансія проти Української держави, згодом утворення тоталітарної радянської ідеології – усе це не сприяло розвитку національної фольклористики. Сталінські репресії 30-х рр. XX ст. і розгром української інтелігенції призвели до того, що будь-яка згадка про глибоке коріння української культури

стала практично неможливою. Навіть із послабленням фізичних репресій, радянська наука, вже спотворена тоталітарною ідеологією, розвивалася тільки в дозволених їй межах. Так, були встановлені певні прерогативи на культурне надбання часів Київської Русі. Роботи українських чи білоруських учених у зазначеному напрямі склали лише невеличку частку порівняно з російськими дослідженнями.

Таким чином, огляд історії української фольклористики пояснює процеси, які зумовили високий ступінь актуальності дослідження героїчного епосу України на сучасному етапі. Тільки завдяки здобуттю Україною незалежності став можливим вільний обмін думками з усіх проблем вітчизняної історії та культури. За останнє десятиріччя українська наука, в тому числі й історична, звільнилась від ідеологічних перекручень радянської епохи, до наукового обігу повернули праці видатних дослідників козащини минулих часів, видані монографії з новими поглядами на козацтво, всебічно розглянута роль Богдана Хмельницького, як військового, політичного, державного діяча, його взаємини із Московським царством та іншими країнами. Однак, поки що недостатньо висвітлено становлення ментальної “картини світу” українського народу. Дослідження в цьому напрямі можливі тільки з використанням нових для вітчизняної науки методологічних підходів, про що наголошують фахівці у різних галузях гуманітарних наук.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження, виконане згідно з планом підготовки наукових кадрів кафедри історії та теорії мистецтва Харківської державної академії дизайну та мистецтва.

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є історико-культурна реконструкція постатей народних ватажків доби Хмельниччини в семіотичному просторі (семіосфері) української пісенної епіки.

Для досягнення мети поставлені такі завдання:

1. Систематизувати та узагальнити теоретичні положення попередніх наукових розробок, визначити сучасний стан дослідженості проблеми.

2. Окреслити методологічні засади дослідження на основі праць провідних фахівців у галузі семіотичного аналізу.

3. Сформулювати головні чинники народного світогляду доби Хмельниччини та найближчих до неї історичних періодів, в яких побутувала “козацька” епіка.

4. Систематизувати та проаналізувати історичні думи та пісні, визначити в них типові коди народної свідомості, які вплинули на формування семіосфери в конкретний історичний період.

5. На підставі текстологічного, порівняльно-історичного та семіотичного аналізу визначити типові риси постатей народних ватажків.

Об'єктом дослідження є епічні постаті народних ватажків.

Предмет дослідження – семіотичний простір героїчної епіки, яка оспівує діяльність Хмельницького та його полковників.

Методи дослідження. У загальнотеоретичному осмисленні проблеми задіяні концептуальні розробки українських та зарубіжних учених, зокрема французької школи “Анналів”, видатних представників російської семіотичної школи – М. М. Бахтіна, Ю. М. Лотмана, А. Я. Гуревича, дослідників, які розробляли і використовували порівняльно-історичний метод – Б. Н. Путілова, Б. П. Кирдана. Значну роль, в методологічному плані, відіграли фундаментальні праці відомих українських дослідників – С. Й. Грици, А. М. Макарова, П. Я. Мірошниченка, Л. Ушкалова, О. А. Удада. Специфіка предмета дослідження зумовила використання культурологічної методики, побудованої на прийомах текстологічного, порівняльного, семіотичного аналізу.

Межі дослідження пов'язані з особливостями вивчення фольклорних творів як історичного джерела. Жвава дискусія щодо історизму пізньої пісенної епіки, яка розпочалася ще наприкінці ХІХ ст., завершилася констатацією відповідності основних історичних реалій і їх відображення в пісенному фольклорі. Звичайно, в умовах живої традиції кобзарства в Україні ще у ХХ ст., неможливо точно визначити, які тексти належать безпосередньо до часів Хмельниччини, а які були складені згодом чи зазнали суттєвих змін. Однак, проблема дисертаційного дослідження поставлена таким чином, що розглядає народну свідомість і ментальні чинники, які формувалися в добу Хмельниччини і проіснували, майже без змін, до новітньої доби і збереглися у відповідних фольклорних текстах. Отже, хронологічними межами залишаються події визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, упритул до смерті видатного українського гетьмана. На той час уже загинула і більша частина народних ватажків, згадувана в пісенному епосі.

Наукова новизна одержаних результатів. Представлена дисертаційна робота є першою спробою реконструкції семіосфери пізньої української пісенної епіки. Відповідно, розглянуто функціонування епічних постатей народних ватажків Хмельниччини в просторі семіосфери і чинники, які вплинули на їх формування. У процесі роботи також отримані результати, котрі можна вважати новими в контексті порушеної проблеми:

1. Вперше виокремлена та описана категорія “чужі” стосовно конкретного історичного періоду – Хмельниччини.

2. Показане неминуче зіткнення цієї категорії зі світом “своїх”. Саме це зіткнення є основою героїчного епосу, але його всебічний аналіз, стосовно доби Хмельниччини, проведений уперше у вітчизняній науці.

3. Подана характеристика категорії “свої”, що стала джерелом морально-етичних настанов, звідки “зростали” конкретні постаті визвольної війни.

4. Уперше, в повному обсязі, розглянутий семіотичний шар фольклорної постаті Богдана Хмельницького. Висвітлені принципи побутування фольклорної постаті гетьмана в народній свідомості. Здійснено семіотичний аналіз матеріалів пісенної епіки, визначено провідні мотиви та сюжети.

5. Аналогічна робота проведена відносно тих народних ватажків, яким пісенний фольклор приділяє особливу увагу. Виділені типологічні риси відповідних фольклорних постатей.

Практичне значення одержаних результатів. Головні положення дисертаційного дослідження можуть використовуватися в концептуальній основі теоретичних курсів, що викладаються у вищих та середніх навчальних закладах, зокрема: «культурологія», «народознавство», «релігієзнавство», «етнокультурологія», «історія України» та інших предметів гуманітарного циклу. Результати дослідження, особливо ті, що стосуються семіосфери пісенної епіки, можливо використати як своєрідну модель для реконструкції семіотичного простору доби Хмельниччини в повному обсязі, включаючи літературні твори, структури повсякденності тощо.

Особистий внесок здобувача. Автором узагальнені попередні дослідження героїчної епіки пізньої доби; зроблена спроба реконструкції образу мислення української спільноти XVII ст. в умовах “епічних” війн за незалежність (виділені та описані категорії “свої” і “чужі”); окреслено семіотичний простір пісенної епіки, що оспівувала Хмельниччину; на основі семіотичного аналізу виведено типологію епічних постатей Богдана Хмельницького і провідних ватажків визвольної війни; всебічно розглянута символіка побутування цих постатей у конкретному історико-культурному вимірі семіосфери. Всі результати дослідження отримані автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Головні положення дисертаційного дослідження викладені та обговорені на VII-й науковій міжнародній конференції “Слобожанські читання” (Харків, 25-26 вересня 2003 р.),

I-й міжнародній науковій конференції “Духовна вісь України: Галичина – Наддніпрянщина – Донеччина” (Івано-Франківськ, 24-25 червня 2004 р.), V-му всеукраїнському симпозиумі з проблем аграрної історії (Черкаси, 7-9 жовтня 2004 р.), на I-й електронній науковій конференції молодих науковців «Молода мистецька наука України», науково-практичних конференціях Харківської академії дизайну та мистецтв (Харків, ХДАДМ, квітень 2002; Харків, ХДАДМ, квітень 2003 р.; Харків, ХДАДМ, квітень 2004 р.), на науково-методичному семінарі кафедри історії та теорії мистецтва ХДАДМ (Харків, 26 грудня 2003 р.).

Набуті під час дослідження матеріали та попередні результати були частково використані під час викладання лекційних курсів “Культурологія” і “Релігієзнавство” для студентів спеціалізації “мистецтвознавство”, а також в авторській хрестоматії для позакласного читання в загальноосвітніх школах “Святковий рік” (Харків, видавництво “Ранок”, 2003 р.), авторській публіцистиці на сторінках регіональної преси.

Публікації. Основні положення, висновки та результати дослідження опубліковано в 11 наукових статтях, серед них 3 – у фахових виданнях, затверджених ВАК.

Структура та обсяг дисертації. Основний зміст дисертаційного дослідження викладений на 171 сторінці і складається із вступу, трьох розділів, висновків і науково-довідкового апарату у вигляді списку використаних джерел (266 найменувань).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі визначається актуальність обраної теми дослідження, відповідно до розвитку вітчизняної фольклористики в контексті вивчення пісенної епіки. Обґрунтовуються мета і завдання, які відповідають специфіці дослідження семіосфери пізньої української епіки. Межі дослідження також визначені згідно з загальною метою. Звертається увага на методи дослідження, які сформульовані в працях відомих вітчизняних і зарубіжних учених, де розглядається семіотика культури. У вступі також висвітлюються наукова новизна, теоретичне і практичне значення роботи, показаний особистий внесок дисертанта.

Перший розділ дисертації “Історизм пісенної епіки: стан дослідженості” містить історіографічний аналіз літератури з обраної проблеми, а також огляд методологічних засад дослідження.

У першому підрозділі “Особливості пісенного фольклору як історичного джерела” розглянуто дослідження фольклору в контексті вивчення українського пісенного епосу. Означені завдання, зумовили звернення до публікацій у різних галузях фольклористики. Теоретичні основи дослідження пісенного фольклору базуються на працях сучасних музикознавців, знаних фахівців Е. Алексєєва, С. Грици, А. Чекановської. Визначення фольклору, що подаються в роботах цих авторів, дозволяють дійти висновків щодо перебування героїчного пісенного епосу в історико-культурному вимірі дійсності, яка зумовлює створення і функціонування фольклорних творів. Також подається огляд питання з визначенням дум та історичних пісень у системі пісенного фольклору, їх жанрових відмінностей, особливостей виконання і сприйняття реципієнтами.

Оскільки сучасні досягнення базуються на досвіді, набутому за роки дослідження українського пісенного епосу, історія вивчення подана, по-перше, в огляді робіт видатних істориків, дослідників і фольклористів В. Антоновича, М. Грушевського, К. Грушевської, М. Драгоманова, П. Житецького, М. Максимовича, Ф. Колесси, М. Костомарова, Д. Ревуцького, І. Франка; по-друге, фаховий аналіз стану дослідженості і важливі висновки, зважаючи на накопичений джерельний та історіографічний матеріал, містяться в працях Л. Гомону, С. Грици, О. Дея, Б. Кирлана, В. Мельника, С. Мишанича, М. Плісецького.

Одна з головних проблем специфіки фольклору, як історичного джерела – історизм та автентизм думового епосу є особливо актуальною для часів Хмельниччини. Ця проблема розглянута в процесі її виникнення та подальшого вирішення. Поштовхом до питання автентизму виявився процес активного збирання різноманітного українського пісенного матеріалу в першій половині XIX ст. Як з’ясувалося пізніше, перші збирачі та укладачі пісенних українських збірок (І. Срезневський, М. Максимович, А. Метлинський, П. Куліш) нерідко досить вільно виправляли чи навіть фальсифікували тексти дум та пісень. Згодом фальсифікати вилучили, але залишилося питання про час створення пісенних пам’яток, де згадується доба Хмельниччини. На сторінках дисертації знайшла відображення активна дискусія з цього приводу, яка продовжувалась у другій половині XIX – першій третині XX ст. Як приклад можна навести дві полярні позиції: П. Житецького, Ф. Колесси – з одного боку, які відносили створення основного корпусу дум про Хмельниччину до часів визвольної війни чи невдовзі від оспіваних подій, та І. Франка, М. і К. Грушевських – з іншого, які виявляли сумнів щодо народності дум і часу їх створення. Фактично ця нау-

кова дискусія була припинена адміністративно-поліцейськими методами з боку радянської каральної системи і її ідеологів.

У післявоєнний час, коли пожвавилися дослідження в царині української фольклористики, автентизм більшості дум не підлягав сумніву. Головна увага приділялася історико-порівняльному методу (Л. Гомін, Б. Кирдан, В. Мельник). У цьому напрямі українські вчені досягли значних результатів, але брак нових методологічних підходів призвів до деякого застою в подальшому дослідженні пісенного епосу, що засвідчував зокрема знаний фольклорист С. Мишанич. Тільки завдячуючи демократичним перетворенням і відновленню вільного обміну думками, на початку 90-х рр. ХХ ст. з'являються окремі публікації, в яких заявлені нові підходи до вивчення українського пісенного фольклору (О. Грабович, Н. Кононенко, В. Нолл, В. Русанівський). У середині 90-х рр. була складена найповніша бібліографія українського героїчного епосу, яка включала безпосередні фольклорні джерела та історіографію. Автор бібліографічної розвідки І. Матяш підкреслила, що значні досягнення в галузі українського епосу ще залишають широкий простір науковцям, особливо культурологічні методи, які досі не використовувалися в повному обсязі вітчизняними вченими.

Отже, пісенний фольклор завжди посідав особливе місце в єдиному просторі усної народної творчості. Він слугував об'єднуючим фактором для різних соціальних прошарків населення, оскільки зберігав традиційні моральні та громадські настанови. Сама форма передачі пісенного фольклору робила його універсальним засобом трансляції своєрідного етнічного "коду", який передавався міжпоколінно. Означені особливості саме в епічних жанрах пісенного фольклору тривалий час залишалися тільки фоном у дослідженнях учених різних напрямів (філологів, музикознавців, фольклористів, етнологів). Наведені вище публікації останнього часу, свідчать про прагнення дослідників наблизитися до розкриття внутрішнього символічного змісту пісенного епосу, пов'язаного з глибинними характеристиками національного характеру або ментальності українського етносу у відповідну історичну епоху. Однак публікації, що ґрунтувалися на комплексному аналізі фольклорних творів з опорою на психологічний антропоцентризм, семіотичні структури тексту, його символізм та образність, представлені поки що недостатньо.

Важливим для вирішення поставлених завдань, є *другий підрозділ* "Методологічні засади дослідження". Необхідність певною мірою відтворити ментальні стандарти конкретної історичної епохи, без чого неможливий розгляд семіотичного простору "козацької" епіки, зу-

мовила складність методологічних пошуків. Перш за все слід згадати порівняльно-історичну методологію, яка добре зарекомендувала себе в працях кращих представників радянської школи фольклористики, особливо в галузі філології. Своєрідним підсумком дослідницької діяльності в цьому напрямі, стала робота Б. Путілова “Методологія сравнительно-исторического изучения фольклора” (1976).

Порівняльно-історична методологія дозволяє виділити типологічні сюжети, які можна відповідно класифікувати й систематизувати, а потім і аналізувати на рівні найпоширеніших символічних та історичних кодів. Особливо важливою, у контексті дисертаційного дослідження, є думка Б. Путілова щодо художніх особливостей епосу, які пояснюються “проявом законів епічної свідомості, котрі певною мірою мають універсальний характер”. При цьому під епічною свідомістю розумівся особливий характер мислення, який, хоча і не називався терміном “ментальність”, але становив собою ментальні чинники, відтворені в епіці за допомогою складної системи символів.

Другою важливою складовою в методології дослідження є принципи семіотичного аналізу, які були розроблені Ю. Лотманом на основі уявлення про семіосферу, як одиницю постійного генезису культури, або семіозису. Отже, під семіосферою розуміється “властивий даній культурі семіотичний простір”, тобто простір, наповнений символічними рядами, характерними для цієї культури. Їх пошук та тлумачення посідають чільне місце в семіотичному аналізі джерельної бази дослідження. Слід згадати, що окремі положення Ю. Лотмана спираються на науковий доробок його попередника М. Бахтіна, також використаний у дисертаційному дослідженні.

Однак для розгляду середньовічної картини світу, притаманного народному світогляду в епоху Хмельниччини, лише семіотичного аналізу недостатньо, необхідні методологічні засади, пов'язані з історичною наукою. На методологію, близьку до проблем історичної семантики, може претендувати французька школа “Анналів” (М. Блок, Ж. Ле Гофф, Л. Февр) та її послідовники, зокрема А. Гуревич. Як методологічні були використані окремі положення вітчизняних учених – В. Горського, Я. Ісаєвича, О. Сімович, В. Русановського.

Другий розділ “Історичне підґрунтя “козацького” епосу” складається з трьох підрозділів. У них висвітлені питання функціонування і взаємодії козацького стану й української спільноти; відбиття подій визвольної війни в пісенній епіці; принципи формування семіотичного простору епічних творів, які розповідають про події Хмельниччини, подані через зіткнення категорій “чужі” – “свої”.

У першому підрозділі “Феномен козацтва” подано основні вітчизняні дослідження з історії козацтва, включаючи наукові праці останнього часу (І. М. Паньонко, В. А. Смолій, В. С. Степанков, Ю. С. Фігурний, В. О. Щербак), які спираються на історичні джерела часів Хмельниччини. Виходячи з наведеної аналітики, козацтво постає неоднорідною верствою, що складалося з певних категорій (запорізьке, реєстрове) або знаходилося поза офіційно-визнаними прошарками і, таким чином, охоплювало різні категорії української спільноти. Слід зауважити, що козацтво формувалося в добу середньовіччя, отже несло на собі відбиток загальноєвропейської середньовічної ментальності, ґрунтована на монотеїстичному релігійному світогляді зі значною домішкою язичництва. Так звана “низова” або народна культура складала основу, спільну для козацтва та широких верств українського населення.

Навіть запорізьке козацтво, яке відзначалося своєрідністю між іншими прошарками українського населення, також базувалося на загальних світоглядних орієнтирах, звичаєвому праві та християнсько-язичницькій ритуалізації важливих громадських дій. У процесі зіткнення з інокультурними впливами, українська спільнота засвоїла ідеали козацтва, головними з яких були захист особистої волі та православної церкви; як чинника, що вирізняє український етнос серед інших оточуючих етносів. З цього боку, козацькі ідеали активно впливали на формування загальної української ментальності та самосвідомість народу. Цей складний і неоднозначний процес набув особливої активності під час Хмельниччини.

У другому підрозділі “Визвольна війна в пісенному фольклорі” відображені практично всі важливі етапи війни, пов’язані з іменем Богдана Хмельницького та його найближчих прибічників, аж до самої смерті гетьмана (вересень 1657р.) та заповіту передачі влади молодшому синові Юрію. Відбір інформації будувався на наявних фольклорних джерелах у вигляді дум та історичних пісень. Аналіз джерел свідчить, що у творах, які оспівують перший етап війни, засобом передачі реальних фактів є “гротескний реалізм”, котрий превалює і в характеристиках емоційного настрою. Він якнайкраще відповідає духу перемоги, що підкреслений глуфом над переможеним супротивником, іноді поблажливим, іноді гостро сатиричним чи навіть погрозовим, оскільки змагання за волю ще не завершене.

Другий етап виявляється набагато складнішим, а протистояння ще жорстокішим. Так, аналізуючи південнослов’янський героїчний

епос, Б. Путілов відмічав, що сюжети про смерть героїв появляються саме в пізніх епічних творах, оскільки вони розповідають про реальні історичні потрясіння. Для українського народу таким потрясінням стала поразка під Берестечком, викликана, не в останню чергу, поведінкою союзних українцям татар. Серед історичних пісень трапляються навіть прокльони Хмельницькому, який, на думку народу, ніс особисту відповідальність за розбої орди. Тяжкі умови Білоцерківського миру також не додали оптимізму думовому епосу в розповіді про ті події, але ватажки повстання не закликали до покори. Вони, і, перш за все, гетьман Богдан, радили зачaitися, зібрати сили, щоб знов ударити на ворога. Перші перемоги в Молдавському поході відновили впевненість у своїх силах і повернули народну довіру до Хмельницького.

Смерть гетьмана на третьому етапі війни сприймалася як найтяжча втрата. На цей час уже загинули і кращі ватажки, такі як Кривоніс, Морозенко, Нечай. Усе, набуте великими зусиллями та кров'ю, опинилося під загрозою втрати. Ось чому таке велике значення мали вибори наступника гетьмана. Його син, не дуже придатний для виконання складних і важких завдань, все ж таки обирається на гетьманство, скоріше як носій родового імені-талісмана. Воно повинно було стати запорукою незмінності політики Богдана, направленої на здобуття класичної опори селянського світу – “землі й волі”.

У *третьому підрозділі* “Чужі” та “свої”: епічний світ доби Хмельниччини” вперше у вітчизняній науці розглянуто категорії “чужі” та “свої” у вимірі героїчної епіки стосовно відповідного історичного періоду. Притаманна героїчному фольклору полярність світу, розподіленого на “своїх” та “чужих”, у пісенному епосі позначена релігійно-етнічним характером протистояння. Носіями негативних характеристик постають поляки та євреї, як представники “чужого” світу. Перші уособлюють воєнне, майже окупаційне втручання на вільні козацькі території чи землі, які прагнуть стати козацькими і мають на це повне право як “свої”, а визначенням цього факту є спільна віра. Антигероями тут виступають як гонорові польські вожді на зразок Вишневецького чи Потоцького, так і безіменні польські “жолнери”. Релігійні відмінності, а також економічно-соціальні утиски зумовлюють і ставлення до євреїв, як до “чужих”, що знаходяться в тісному контакті з поляками. Євреїв представляє образ їх громади, хоча і вивернутий у дусі “гротескного реалізму”, але досить живий і людяний у своїх реакціях.

Історичні реалії ще більше ускладнюють цю картину, оскільки в ній присутні також “турки-татари” і росіяни. Відповідно народним

реакціям на вплив цих сил безпосередньо в боротьбі з гнобителями, татари переміщуються згідно зі схемою “чужі-свої-чужі”. Образи росіян найменш виразні і фрагментарні, що свідчить про певну невизначеність їх становища у визвольній боротьбі українського народу. Хоча від інших “чужих” їх вирізняє спільна з українцями віра, але здоровий глузд і обережність української спільноти залишають російське військо в категорії “умовно своїх”.

Образи “своїх” не просто протилежні “чужим”, вони уособлюють певні морально-етичні засади тогочасного суспільства. Виходячи з релігійного світогляду, одним із найважливіших факторів був захист православної віри. Водночас, дослідники української ментальності звертають увагу на особливе ставлення до віри, яка не була самодостатньою, а входила до ємнішого поняття “правди-справедливості”. Отже, смерть “чужого” творці епосу вважали справедливою відплатою за порушення народної “правди”. Смерть “своїх”, навпаки, повинна закликати до помсти загарбникам, вона описується прийомами, характерними для передачі загибелі не пересічних людей, а справжніх героїв. Це споріднює козацькі думи і пісні зі стародавнім епосом не тільки Київської Русі, але й з кращими зразками світового фольклору.

Третій розділ “Історико-культурний аналіз постатей народних ватажків доби Хмельниччини” складається з двох підрозділів, в яких визначені провідні сюжети і мотиви, пов’язані з ватажками Хмельниччини, проведений семіотичний аналіз найвизначніших постатей козацьких полковників, котрі знайшли відображення в думках та піснях.

У першому підрозділі “Богдан Хмельницький” усебічно розглянута фольклорна постать українського гетьмана. В попередніх дослідженнях зверталася увага на головні семіотичні коди (за прийнятою раніше термінологією – образи або символи), хоча і викладені досить схематично. Окрім систематизації вже досягнутого попередниками, в даній дисертаційній роботі вдалося значно розширити межі семіотичного аналізу, а також виявити відповідність характеристик гетьмана як історичної особи і його фольклорної постаті, яка є складним синкретичним образом, оскільки представлена в епосі в трьох вимірах. По-перше, це історична постать, автентичність поведінки якої відображена в багатьох пісенних епічних творах. У цьому вимірі дії Хмельницького інколи навіть піддають критиці, усвідомлюючи міру його відповідальності за всю українську спільноту. Але він також є й епічною постаттю, про що свідчить наближеність Богдана до “небесних сфер”, розташування козацького “батька” поряд з селянським Богом-батьком. Політеїзм народного мислення сприяє функціонуванню

архаїчних пластів природного Космосу, в якому також існує Хмельницький. Цьому сприяють асоціативні зв'язки з "рослинним" прізвиськом гетьмана.

Нарешті, особа Хмельницького відповідає тогочасному уявленню про "героя". Вона є бароковою постаттю, в якій ренесансний "титанізм" переплітається із соціально-релігійною спрямованістю діячів Реформації і народною культурою, притаманною українській спільноті. Контамінація всіх образів дозволяє вбачати в образі Хмельницького "культурного Героя" непростой епохи, який поєднує кращі якості "своїх" в одній особі.

У *другому підрозділі* "Постаті полковників" висвітлені персоніфіковані образи Богуна, Морозенка, Нечая та Кривоноса, які є носіями різних типів народної героїки доби Хмельниччини. Так, постать Богуна тісно пов'язана з гетьманом Хмельницьким. Саме через полковника подається і спорідненість образів "Бога-батька" і "батька-Богдана". Отримуючи допомогу від імені їх обох, Богун також стає поряд, завершуючи принцип "трійці", в якій православна традиція поєднується з народною вірою у своїх ватажків. Більше того, їх місія набуває вищого смислу, вона стає сакральною і, одночасно, залишається важливою "земною" нагальною справою.

Фольклорні постаті полковників репрезентують образи українських мучеників, серед яких чільне місце належить Морозенку, Кривоносу та Нечая, утім, всі вони мають і особливі характеристики. Спільна доля цих видатних ватажків, у народній уяві, полягала в прийнятті героїчної смерті, розповідь про яку повинна не тільки викликати жаль, а й надавати наснаги для подальшої боротьби. Так, до типологічного символічного ряду, що передвіщає матері Морозенка загибель її сина, входять символи журби і, водночас, мужності, сили й звитяги. Привертає увагу кольорова гама славнозвісної пісні про Морозенка, в якій переважає червоний – стародавній язичницький символ належності до військового стану, поданий у християнській традиції вже як згадка про муки Христа заради людей. У випадку з Морозенком та іншими ватажками, відповідно до епічних законів, під людьми розуміється не вся людність, а виключно "свої". Заради них Морозенко (в народній уяві, всупереч історичним даним) приймає мученицьку смерть, тому за ним тужить уся Україна.

Постаті Кривоноса й Нечая, в цілому, відповідають "іконографії" мучеників, вони настільки близькі, що інколи повністю збігаються, підміняючи один одного. Однак детальніший аналіз дозволяє кваліфікувати саме Кривоноса як характерника, якого не може перемогти

звичайна зброя. Він постає уособленням кращих запорізьких чеснот, самітника в супроводі джури. Характерництво, за народними переказами, було ознакою безстрашної людини, тобто такої, яка не має страху смерті. Згідно з історичними описами, подібна характеристика Кривоноса відповідає реаліям. Його повернення до лав війська Хмельницького, у найкоротший термін після тяжкого поранення, також додавало легендарному полковнику слави невразливої людини.

З пісень про Кривоноса образ характерника перейшов і на фольклорну постать Нечая. Зокрема їх споріднює епізод частування рибою, який узагалі не розглядався попередніми дослідниками у семіотичному аспекті. У випадку з Нечаєм це може нагадувати його реальну трагічну загибель саме на початку Великого посту. Втім, споживання риби має і містеріальний характер християнського причастя перед смертю – яскравий приклад багатозначного семантичного навантаження. В контексті християнства споживання риби, як символу Христа, є образом жертвності, готовності постраждати за християнську віру. Якщо ж розглядати постаті Нечая і Кривоноса в душі характерництва, близького до язичницького образу воїна-“берсерка”, риба також є згадкою про пролиття крові. Подібне символічне прочитання зафіксоване в давній дохристиянській магійній практиці українців, зокрема, в замовляннях. Разом з тим, існує й інший Нечай, який постає через усвідомлення його родинного оточення. Він не одинак-лицар, а член громади, сім'ї. Ось чому тужіння за Нечаєм є спільним жалем за всіма українськими родинами, що втратили своїх чоловіків на полі бою.

ВИСНОВКИ

1. У процесі критичного аналізу дослідницької літератури з'ясовані лакуни, що виникли у вивченні пізньої епічної традиції. Вони стосуються саме області семантичного підґрунтя фольклорних творів, оскільки в науці перевага надавалась майже виключно історико-порівняльному методу. Наукові дискусії тривали навколо питання історизму конкретних дум або історичних пісень, їх відповідності реальним подіям, географічним (просторовим) та часовим координатам. Семіотичний аналіз не передбачався подібними дослідженнями, а якщо і виникав, то фрагментарно, у своєрідному “надлишку”. Отже, основним завданням дослідження стало заповнення лакун, пов'язаних з семіотичним простором пізньої епіки.

2. Дослідження семіотичного простору дозволило авторіві дисертації виділити його основні елементи. Першим важливим елемен-

том є безпосередньо культура українського козацтва. Цей культурно-соціальний феномен поєднував військовий устрій з елементами архаїчних демократій, ідею оборони православної віри зі значними проявами так званого “двовір’я”. Козацькі характеристики поступово ототожнювалися з рисами української ментальності, січовий устрій слугує зразком в утворенні елементів народного самоврядування.

Другим елементом є ментальні засади українського суспільства доби Хмельниччини, які відповідають середньовічній європейській “картині світу” із властивим їй способом мислення. В дисертації, на основі узагальнення праць дослідників з проблем середньовічної ментальності, доведено, що ментальний чинник української спільноти зумовлений, у першу чергу, полярністю середньовічного “космосу” і християнським світовідчуттям. Релігійні та соціальні процеси, що відбувалися в Речі Посполитій на початку повстання Хмельницького, також пов’язані з процесами доби Реформації, із характерною для неї гостротою вирішення релігійного питання.

3. Уперше у вітчизняній науці, автор дослідження відтворив можливість реконструкцію образу мислення української спільноти XVII ст. в умовах “епічних” війн за незалежність, на основі “колективного позасвідомого”. Його головним змістом є антагоністичний світ військового та ментального протистояння, оснований на дихотомії “свої-чужі”.

“Чужі” існують у різних іпостасях: гнобителів (євреї, поляки); загарбників (поляки, татари); непевних союзників (татари, росіяни). Народна “правда-справедливість” потребує їх вигнання з рідної землі чи зміни ментальності, яка вбачалась, перш за все, в приналежності до конкретної релігійної конфесії.

“Свої” репрезентовані як історичні особи Богдана Хмельницького і його полковників. Оскільки історизм цих діячів не підлягає сумніву, окремі невідповідні реаліям деталі, наприклад, вигадані обставини загибелі Кривоноса чи Морозенка, залишилися поза увагою науковців саме внаслідок “неісторичності” згаданих епізодів. Однак у своєрідному семіотичному просторі пісенної епіки виникнення подібних невідповідностей реальному розвитку подій, не є випадковим, що і було продемонстровано в дисертаційному дослідженні.

4. У дисертації доведено, що постать Богдана Хмельницького в пісенній епіці трактується як, певною мірою, “міфологізована” персона. Її “нижчий” рівень пов’язаний із складним семіотичним кодом рослини “хміль”. Семіотика “хмелю”, безумовно, розглядалась попередніми дослідниками, але фрагментарно і не в повному обсязі.

В дисертаційній роботі вона набуває завершеної форми. По-перше, це спритність, здатність подолання і захоплення навколишнього простору. По-друге, здібність слугувати бродильним елементом, збудником усякої колотнечі чи “заколоту”, щодо людського суспільства. По-третє, своєрідний еротизм, що повинен свідчити на користь фізичної сили і моці, а також є запорукою розгалужених родинних зв’язків з потенційними прихильниками і союзниками. Останнє положення раніше ніколи не розглядалось стосовно постаті Хмельницького.

5. На основі ретельного аналізу фольклорних джерел показано складність і неоднозначність імені-“прізвиська” гетьмана. Як і в попередньому випадку, семіотичне навантаження імені Хмельницького вважалось апріорним. Однак родове ім’я Богдан також постає універсальним об’єктом народного світогляду, оскільки репрезентує “вищий” семіотичний рівень. Гетьман, “даний Богом” своєму народові, постає в образі “батька”, який несе відповідальність за все, що коїться з його “родиною”, причому “родинна” межа переростає виключно козацьке середовище і поширюється на всю українську спільноту. В цьому плані “батько-Богдан” наближається до “Бога-батька”, хоча і не зливається з ним, залишаючись земним упорядником вищої сили.

6. Проведений автором семіотичний аналіз матеріалів пісенної епіки дозволяє стверджувати, що Хмельницький постає в якості “культурного героя” для української спільноти. У епічній постаті гетьмана перетинаються різночасові нашарування, які свідчать про архаїчні елементи у формуванні “культурного героя”: характеристики, притаманні ранній “богатирській” епіці (надзвичайно швидке пересування в просторі, богатирська вдача, застосування військових замовлянь), а також кращі козацькі риси, уособленням яких теж є гетьман Богдан.

7. У дисертації доведено, що полковники Хмельницького постають міфологізованою іпостасю “безумовно своїх” і складають своєрідний “пантеон” цього земного “деміурга”. Всі вони висловлюють єдину ідею безкомпромісної боротьби “за волю і землю”, однак різняться своїми характеристиками. Іван Богун репрезентує образ намісника Хмельницького, такого як і гетьман, обдарованого розумом і спритністю. Він завершує формування образу “трійці” (Бог-батько – “батько” Богдан – Богун) у фольклорно-християнському контексті епічного простору.

8. Уперше визначено, що епічні постаті Станіслава Морозенка, Максима Кривоноса та Данила Нечая виконують роль мучеників за “правду-справедливість”, важливою складовою частиною якої є при-

належність до православної віри. Феномен народного двовір'я приводить до появи "хімерних" ознак у характеристиках ватажків. Так, борці за віру можуть водночас бути характерниками, як Кривоніс чи Нечай. Відповідно і семіотичні шари наповнені символами, що трактуються близько за змістом у християнській і язичницькій традиціях. Такі, зокрема, семіотичні коди бенкету та споживання риби.

9. Доведено, що постать Нечая також стає об'єктом родинного голосіння за покійним. У громадському плані важливо, що тужіння за Нечаєм та Морозенком переростає рамки козацького стану, за ними тужить уся Україна, що свідчить про розуміння боротьби за волю, як всенародної справи, вищої за соціальні обмеження. Таким чином, через епічні постаті полковників український народ виявляє свої патріотичні або "протопатріотичні" відчуття – свідчення важливої віхи становлення української нації.

10. Дисертаційне дослідження сприятиме подальшому вивченню пісенного епосу, а також інших фольклорних жанрів, зокрема легенд і переказів, присвячених Хмельниччині; дозволяє розширити методологічну базу наступних культурологічних робіт, присвячених аналізу ментальних чинників відповідної епохи. Подібні дослідження дозволять провести повнішу реконструкцію семіосфери доби Хмельниччини і найближчих до неї історичних періодів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Корнев А. Особливості епічного світогляду в історичних думках та піснях доби Хмельниччини // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті: Зб.ст. / Під загальною редакцією Н.Є.Трегуб. – Х.: ХХПІ, 2000. – № 2-3. – С.50-51.
2. Корнев А. Образи народних ватажків доби Хмельниччини в народній пісенній епіці. – Матеріали до української етнології: Зб.н.пр. – В.2(5). – К.: ІМФЕ, 2002. – С.413-419.
3. Корнев А. Українські думи як історичне джерело: особливості вивчення // Молода мистецька наука України. Перша електронна наукова конференція молодих науковців, докторантів, аспірантів, магістрантів. Збірник матеріалів. — Х.: ХДАДМ, 2002. – № 1. – С. 15-17.
4. Корнев А. Образи Данила Нечая та Максима Кривоноса в українській пісенній епіці // Культура і сучасність: Альманах. – К.: ДАКККіМ, 2003. – № 2. – С.56-64.

5. Корнев А.Ю. Визвольна війна у пісенному фольклорі // Вісник ХДАДМ. – Х.: ХДАДМ, 2003. – № 1. – С. 35-44.
6. Корнев А.Ю. Доба Хмельниччини в українській пісенній епіці: методологічні засади дослідження // Вісник міжнародного слов'янського університету. – Х.: МСУ, 2003. – Т.6. – № 2. – С.28-31.
7. Корнев А.Ю. Постаті Івана Богуна та Морозенка (Станіслава Мрозовицького) в семантичному просторі української пісенної епіки // Культурна спадщина Слобожанщини. Історія та краєзнавство. – Х.: Курсор, 2004. – № 2. – С. 91-97.
8. Корнев А.Ю. Символічні ряди в українських народних думах про Богдана Хмельницького // Культура України: Зб. наук. пр. Вип. 14. Мистецтвознавство. Філософія. – Х.: ХДАК, 2004. – С. 177-186.
9. Корнев А.Ю. Єврейська громада доби Хмельниччини в творах української пісенної епіки // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк: Державний інститут штучного інтелекту. – 2004. – № 2. – С. 29-35.
10. Корнев А.Ю. Доба Хмельниччини і селянська "правда" в пісенній епіці // Український селянин: Зб. наук. пр. Вип. 8. – Черкаси: Черкаський державний університет, 2004. – С. 97-101.
11. Корнев А.Ю. Думи та пісні про Хмельниччину як історичне джерело: особливості вивчення // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – № 641. – 2004. – С. 171-176.

АНОТАЦІЇ

Корнев А. Ю. Постаті народних ватажків доби Хмельниччини в семіотичному просторі української пісенної епіки. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 17.00.01 – теорія та історія культури. – Харківська державна академія культури. – Харків, 2005.

Дисертація присвячена проблемі побутування і трансформації історичних особистостей Богдана Хмельницького та уславлених козацьких полковників у семіотичному просторі пісенної епіки. Автором дослідження розглянуто основний корпус дум та історичних пісень, із значною кількістю їх варіантів, із використанням історико-порівняльного, семіотичного, комплексного методів дослідження. За результатом цієї роботи виділені та досліджені провідні мотиви і сюжети, які відображають перетворення історичних осіб у фольклорні постаті.

Особливістю останніх є максимальна героїзація, наділення кращими людськими якостями, характерними для епічного протистоян-

ня “чужі”-“свої”. Важливим результатом роботи є виявлення у створенні фольклорних постатей значних елементів християнської середньовічної свідомості, що водночас зберігають прадавні архаїчні риси. Ці принципи використані творцями епосу в постатях Хмельницького та його полковників (Богуна, Морозенка, Кривоноса, Нечая). Останні до того ж утілюють образи мучеників, що прийняли смерть від ворогів за християнську віру. В дослідженні також розглянуто архаїчні мотиви, зокрема бенкет, споживання перед битвою вина й риби, використання воєнних замовлянь і “характерництва” (чаклунства).

Ключові слова: “свої”-“чужі”, релігійне питання, “правда-справедливість”, карнавальна культура, фольклорні постаті, семиотичний простір (семіосфера), символічні ряди, семиотичний аналіз.

Корнев А. Ю. Личности народных предводителей эпохи Хмельницкого в семиотическом пространстве украинской песенной эпикки. — *Рукопись.*

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 17.00.01 – теория и история культуры. – Харьковская государственная академия культуры. – Харьков, 2005.

Диссертация посвящена изучению украинского фольклора (думы и исторические песни), воспевającego эпоху Хмельниччины, выявлению символических рядов, и семиотическому анализу соответствующих песенных текстов. Объектом исследования являются исторические личности Богдана Хмельницкого и его полковников, отображенные в народном сознании. Особенностью созданных таким образом фольклорных личностей является их максимальная героизация, наделение лучшими человеческими качествами применительно к условиям войны.

Эпическая борьба, с присущим ей непримиримым противостоянием воюющих сторон, составляет особую семиосферу, для описания которой привлекаются общекультурные категории “свои - “чужие”. В ходе исследования данной семиосферы, обобщенная категория “чужие” приобретает конкретные этно-культурные черты (евреи, поляки, отчасти татары и московиты). Существует разница и в их изображении, отражающая определенные стереотипы народного сознания, применительно к определенным историческим условиям. Так, “чужие” предстают в разных ипостасях: угнетателей (евреи, поляки); захватчиков (поляки, татары); нетвердых союзников (татары, московиты). Во взаимоотношениях с ними, наиболее полно раскрывается и понятие “свои”. В работе отмечены и такие негативные

тенденции, как дегуманизация общества, всеобщий милитаризм, которые также были присущи семиосфере украинской эпики на определенном этапе. В то же время, крайние проявления религиозно-этнической нетерпимости в эпоху Хмельницкого, были связаны в народном сознании с борьбой за “правду-справедливость”, и являлись проявлением “протопатриотизма” в конкретном историко-культурном континууме.

Особенно важно, что фольклорные образы содержат значительные элементы христианского средневекового сознания, для которого характерны и глубокие архаические пласты. В семиотическом плане именно так решена фольклорная личность Хмельницкого, соединяющая архаику образа “хмеля” и “христианского” имени Богдан.

“Низший” символический уровень связан с многосложным семиотическим кодом растения “хмель”. Семиотика “хмеля”, безусловно, рассматривалась предыдущими исследователями, однако фрагментарно и не в полном объеме. В диссертационной работе она приобретает наиболее полную характеристику. Во-первых, это ловкость, способность преодолевать и захватывать окружающее пространство. Во-вторых, способность служить бродильным ферментом, возбудителем различного беспокойства или возмущения, применительно к человеческому сообществу. В-третьих, своеобразный эротизм, который должен свидетельствовать в пользу физической силы и мощи его носителя, а также служить основанием для разветвленных родовых связей с потенциальными сторонниками и союзниками.

“Высший” семиотический уровень содержит родовое имя Богдан. Как и в случае с “хмелем”, прямые ассоциации лежат на поверхности, однако их анализ также носил довольно общий характер. По-сути, не только фамилия, но и имя гетмана, в народном сознании, приобретало черты, характерные для прозвища, то есть должно было свидетельствовать об определенных качественных характеристиках его носителя. Прежде всего, это гетман, “данный Богом” своему народу, который предстает в образе “батька”. В этой ипостаси он несет ответственность за все, что происходит с его “семьей”, причем “семейная” граница перерастает уровень исключительно казацкого сословия и распространяется на все украинское сообщество. В этом плане “батька-Богдан” сближается с “Богом-отцом”, хотя и не сливается с ним, оставаясь земным распорядителем высшей силы.

По схожему принципу в пространстве песенной эпики модулируются и личности полководцев Хмельницкого (Богун, Морозенко, Кривонос, Нечай). Прежде всего, они являются мучениками, приняв-

шими смерть от врагов за христианскую веру. Однако в исследовании выделен и более древний пласт сознания, связанный с мотивами пира, употреблением перед боем вина и рыбы, обращение к военным заговорам и волшебству (“характерництву”).

Через фольклорные личности Нечая и Морозенко также проводится украинская традиция заупокойного плача (голошения). В общественном понимании важен тот факт, что голошение за Нечаем и особенно Морозенко всей Украины, свидетельствует о понимании борьбы за волю, как всенародного дела, стоящего над социальными рамками. Таким образом, через эпические личности полковников украинский народ проявлял свои патриотические или “протопатриотические” чувства – свидетельство важной вехи становления украинской нации.

Ключевые слова: “свои”- “чужие”, религиозный вопрос, “правда-справедливость”, карнавальная культура, фольклорные личности, семиотическое пространство (семиосфера), символические ряды, семиотический анализ.

Kornev A. J. Persons of national leaders of epoch Khmelnytskyi in semiotics space Ukrainian epic songs. – Manuscript.

Thesis fore a candidates degree of historical science in speciality 17.00.01 – Theory and a history of culture. — Kharkiv State Academy of Culture. – Kharkiv, 2005.

The Dissertation is devoted to studying of the Ukrainian folklore (a dumas and historical songs) and to revealing in them of symbolical lines, realization of their semiotics analysis. Object of research are historic figures Bogdana Khmelnytskyi and his commanders displayed in national consciousness. The feature, the folklore persons created thus, investment with the best human qualities, with reference to conditions of war is their maximal heroic.

It is especially important, that folklore images contain the significant elements of the Christian medieval consciousness which have simultaneously kept more archaic fig. By this principle images of commanders Khmelnytskyi (Bogun, Morozenko, Krivonos, Nechay) are under construction. First of all, they are the martyrs who have accepted death from enemies for Christian belief. In research more ancient layer of consciousness connected to motives of a feast, with the use before fight fault and fishes, the manipulation to military plots and magic is allocated also.

Key words: «another's» - «our», a religious question, «truth - validity», carnival culture, folklore persons, semiotics space, symbolical lines, semiotics analysis.

Наукове видання

Корнєв Андрій Юрійович

**ПОСТАТІ НАРОДНИХ ВАТАЖКІВ ДОБИ
ХМЕЛЬНИЧЧИНИ У СЕМІОТИЧНОМУ ПРОСТОРИ
УКРАЇНСЬКОЇ ПІСЕННОЇ ЕПІКИ**

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата історичних наук

17.00.01 – теорія та історія культури

Відповідальний за випуск

доктор мистецтвознавства

професор Богуславський В. М.

Підписано до друку *11.05.* 2005 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура “Times New Roman Cyr”.

Друк. риз. Наклад 100 прим.

АВ 63.558

Мист.

ИВР

Мист